

“Involta” Ilmiy Jurnalni

Vebsayt: <https://involta.uz/>

TOG’AY MUROD ASARLARIDA SHEVAGA XOS SO’ZLAR

Yoqubjonova Mexrinoz Yaxyojon qizi

Andijon davlat universiteti

Filologiya fakulteti III-bosqich 303-guruh talabasi

Anotatsiya: maqolada Tog’ay Murod qissalarida qo’llangan shevaga xos so’zlarning fonetik, leksik hamda morfologik xususiyatlari yoritilgan. Yozuvchi asarlarida qatnashgan dialektizmlar xqatnashgan ma’no ko’chish usullaridan namunalar keltirilgan.

Kalit so’zlar: adabiy til, noadabiy qatlam, sheva, dialektizm, fonetik xususiyat, leksik xususiyat, morfologik xususiyat, ma’no ko’chishi.

Ma’lumki, dialektizmlarning fonetik, leksik va grammatik ko’rinishlari mavjud bo’lib, Tog’ay Murod asarlarida ularning barchasidan keng va unumli foydalangan. Zero, yozuvchi asarlarining eng birinchi ko’zga tashlanadigan xususiyati ham sheva elementlari orqali badiiy jozibadorlikka erishilganligidir. Odatda, shevadagi fonetik o’zgachalikdan badiiy matnda estetik maqsadda foydalaniladi, chunki bunday o’zgachalik, avvalo, nutqqa jonlilik baxsh etadi. Qolaversa, hududiy mansublikni ta’kidlaydi, qahramon nutqining individualligini ta’minlaydi.

Fonetik dialektizmlarning hosil bo'lishi fonetik jarayonlar – tovush o'zgarishi, orttirilishi, tushishi, ikkilanishi hodisalari bilan yuzaga chiqadi.

1. So'z o'rtasida v undoshi b ga almashadi: qovoq-qoboq. “Otamiz qoboq uyub ichkarilaydi” (“Oydinda yurgan odamlar”, 27).

2. So'z boshidagi y undoshi j ga almashadi: yigit-jigit. “Tevarak qishloqlardan jigitlar kelib qo'shilyapti” (“Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi”, 30).

3. Juft so'zlarda s undoshining ch undoshiga almashishi: yog'in-sochin. “Yog'in-chochindan ayting. – Yog'in-chochin...qor kam yog'adi, aqlar. Yil oxirida sel ko'p keladi” (“Oydinda yurgan odamlar”, 68).

4. So'z o'rtasidagi n undoshi m ga almashadi: sunbula-sumbula. “Avji saratonda boshlab, sumbula tuqqanida qazib bo'lib edik” (“Momo yer qo'shig'i”, 69).

5. So'z oxiridagi r tovushi l tovushiga almashadi: zarur-zaril. Bunda dissimilatsiya hodisasi kuzatiladi, ya'ni ikki o'xshash tovushdan biri noo'xshash tovushga aylanadi. Birga-billa. “Avtobusda bolalikdan billa o'smish Sadir bo'yinsasi bo'ldi” (“Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi”, 73).

6. Undosh tovushlarning cho'zilishi ularning qo'sh undosh holiga kelishi shaklida bo'ladi: maza-mazza. “Ana endi, quyoshda mazza qilib toblanib yotamiz” (“Momo yer qo'shig'i”, 9). Ushbu gapdagi so'zning takror shaklda qo'llanishi ma'noni kuchaytirib, ekspressiv bo'yoqdorlikni yuzaga chiqargan.

7. So'z o'rtasida v tovushi orttiriladi: surat-suvrat. “Doira suvratida aylantiraman” (“Oydinda yurgan odamlar”, 65).

8. So'z o'rtasida j tovushi y ga almashadi: majlis-maylis. “Maylis bo'ldi!-deydi” (“Oydinda yurgan odamlar”, 46).

9. So'z oxirida y tovushi orttiriladi: obro'-obro'y. “Obro'y bor-da, misol uchun obro'y bor, ha!” (“Ot kishnagan oqshom”, 92). Ushbu pragmatik nutqda shu so'z orqali personajning ruhiy holati, uning biroz maqtanchoqlikka moyilligi aniq ko'rinadi.

Adib o'z asarlarida fonetik dialektizmlar, so'zlashuv uslubiga xos

fonetik hodisalardan keng va o'rinli foydalanganiki, bularsiz yozuvchining asarlari jozibasi va xalqchilligini tasavvur qilish mumkin emas.

Leksik dialektizmlar, ko'pincha, og'zaki so'zlashuv nutqiga hamda badiiy asar personajlari nutqiga xos bo'lib, qalam ahli asarning yanada qiziqarli bo'lishini ta'minlashda ulardan unumli foydalanadi. Tog'ay Murod qissalarida ham shevaga xos so'zlarni o'z qahramonlari nutqiga mohirlik bilan singdirishga harakat qilingan. M.Yo'ldoshev shevaga xos leksik dialektizmlarni uch turga bo'lib o'rganishni taklif etadi va ularni sof leksik, etnografik va semantik dialektizmlar turlarini farqlaydi.¹ Yozuvchi o'z asarlarida ularning har uchala turidan ham o'rinli va unumli foydalangan. Odatda, adabiy tilda ma'nodoshi mavjud bo'lganlari sof dialektizmlar hisoblanadi. Beg'ubor bolalik, bebosh yoshlik, yaqin olislarda – sochlarning oqi, yuzlarning **bujuri**, ko'zlarning nuri, ko'ngilning tub-tubida qoldi... (“Yulduzlar mangu yonadi”, 12). Kuyganimdan gapiraman-da, Sora momo, kuyganimdan! – dedi Qimmat momo. – **Bo'lam-da**, ming qilsayam, bo'luginam-da! (“Oydinda yurgan odamlar”, 176). Serjant Orziqulov xayol qildi... Quroldoshlar bo'ysira bo'ldi. Qurol-yaroqlar jangir-jungur bo'ldi. (“Momo yer qo'shig'i”, 269). Ushbu matnlardagi shevaga xos so'zlar (bujur-burishiq, bo'la-opa-singil bolasi, xolabachcha, bo'ysira-atrofini o'rab olmoq) ma'lum hududga xos milliylikni bo'rttirib ko'rsatish hamda ma'noni kuchaytirish maqsadida qo'llanilgan.

Yozuvchi qissalarida shevaga xos so'zlarning morfologik xususiyatlari ham to'laligicha namoyon bo'lganligini ko'rish mumkin. Xususan, adib hududga xos shevalarda otga xos kategoriyalarning o'ziga xos tarzda qo'llanishini asardan olingan materiallar bilan chiroyli dalillab bergan. Bu holatni quyidagi o'rinlarda kuzatish mumkin:

1.Kelishik qo'shimchalarini tushirib qoldirish yoki o'zgartirib qo'llash holatida: “Ertasi kuni Dushanbe(ga) uchdim. O'tirganlar shahodat barmog'ini likkillatib, o'rtada laylak qushday lo'killab yurgan qizni imladi” (“Ot

¹ M.Yo'ldoshev. Cho'lpon so'zining sirlari. – Toshkent. 2002.

kishnagan oqshom”, 96). Bolish(ni) quchoqlaydi (“Oydinda yurgan odamlar”, 67).

2.Egalik qo’shimchasini tushirib yoki almashtirib qo’llash holati: “Momomiz gap bilan andormon bo’lib bilmaydi” (“Oydinda yurgan odamlar”, 57). “Kel-kel, aynam, manavi yerga o’tir, - dedi Hojar ko’r” (“Oydinda yurgan odamlar”, 89).²

Adib asarlarida shevaga xos sifat so’z turkumiga doir so’zlar ham qo’llangan. “Serjant Orziqulov chiyduxoba kamzulini kiyib oldi” (“Ot kishnagan oqshom”, 46). “Uloq bu gal maydagina bir to’riqda ketdi” (“Ot kishnagan oqshom”. 119) gaplaridagi chiyduxoba ohori to’kilmagan vilvitga o’xshash material, mayda so’zi kichkina ma’nosida qo’llangan.

Tog’ay Murod asarlarida qo’llangan dialektizmga xos olmoshlar, asosan, adabiy tildagi variantidan fonetik jihatdan farqli ravishda qo’llangan: “Polvon bova, manov Ermat polvonni bir sinab ko’ring” (“Yulduzlar mangu yonadi”. 58). “Bari ayol shunday deydi” (“Momo yer qo’shig’i”, 45).³

Ravish so’z turkumiga oid so’zlar ham asar syujetining qiziqarli bo’lishini ta’minlashga xizmat qilganligini ko’rish mumkin. “Shu bois Tarlonni oshiqcha zarblamadim” (“Ot kishnagan oqshom”, 130). “Bovasi ilkisdan turib ketdi” (“Oydinda yurgan odamlar”, 87). Zarblamadim so’zi urmadim, majburlamadim, ilkisdan so’zi esa to’satdan ma’nosini ifodalagan.

Hozirgi o’zbek adabiy tilida eng katta so’z turkumi hisoblangan fe’l so’z turkumiga tegishli holatlardan ham yozuvchi qissalarida hududga xos milliy koloritni ochib berish jarayonida yozuvchi tomonidan mohirlik bilan foydalanilgan. “Go’sht maydalab boshladim” (“Ot kishnagan oqshom”, 92). “Daho sho’rvani muzdayligicha yedi” (“Ot kishnagan oqshom” 67).⁴ Mazkur gaplardagi yozuvchi maydalamoq-to’g’ramoq, yemoq-ichmoq (suyuq yeguliklar

² Tog’ay Murod. Oydinda yurgan odamlar. – Toshkent: Ziyonashr. 2020.

³ Tog’ay Murod. Momo yer qo’shig’i. – Toshkent: Ziyonashr. 2020.

⁴ Tog’ay Murod. Ot kishnagan oqshom. – Toshkent: Ziyonashr. 2020.

ichiladi, quyruqlari esa yeyiladi) fe'llarini hududga xos sheva elementlarining o'ziga xosligini ko'rsatish maqsadida ishlatgan.

Tog'ay Murod asarlarida har bir so'zdan mohirona foydalanish, qisqa gaplardan ham fikrni aniq va lo'nda ifodalash, oddiylikka intilish hamda xalq tilidan ko'chimning, tildagi o'zgarishlarning turli usullarini yaratish kuzatiladi. "Viloyat kattalari tasbehday-tasbehday tizilib turdi, kattalar yer chizdi, kattalar qizarib bo'zardi" ("Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi", 35). Yuqoridagi gapda "kattalar" so'zi shevaga xos tarzda ishlatilgan bo'lib, "katta" so'zi sifat so'z turkumi kabi belgi bildiruvchi so'z emas, balki mansabdor shaxs ma'nosini bildiradi. Shu bilan birga, bunda ko'chimdagi metafora usulining belgi o'xshashligi shakli qo'llanadi. Bundan tashqari, "tasbehday-tasbehday tizilib turdi" birikmasida ham badiiy san'at mavjud. "Tasbeh" so'zi asli diniy termin bo'lib, yuqoridagiga gapdagiga o'xshatish san'atini vujudga keltirishga xizmat qilgan. Yoki "Dehqonlar baqa bo'lib qoldi" ("Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi", 7). Ushbu gapda "baqa" zoologik termini orqali o'xshatishning yana bir turi yasalgan. Yuqoridagi gapda tashbehning belgisiz tashbeh turi qo'llangan bo'lib, o'xshatishning yuzaga kelganligidan ko'rsatadi. Bu jarayon adibning xalq tilidan va shevalaridan yaxshi xabardor bo'lganligidan dalolat berib turibdi.

Asarda qo'llangan shevaga xos terminlari tahlili arab raqamiga xos terminlarda ham metaforaning harakat o'xshashligini kuzatish mumkinligini ko'rsatadi. "1934-yil oyoqladi" ("Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi", 44). Mazkur gapdagi shevaga tegishli bo'lgan oyoq termini aslida anatomik termin bo'lib, semantik ma'no bildirib, yilning yakunlanganligini bildiriyapti. Termin sifatida yuritiladigan "bel" so'zi orqali ma'no ko'chishining metaforik usuli (shakliy o'xshashlik) hosil qilingan. "Raykomning bahaybat mashinasi darvozasi oldida bel bo'ldi" ("Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi", 44).

Yozuvchi asarlarida ma'no ko'chishining turli usullaridan keng foydalanilgan. Uning asarlarida metaforaning turlari, o'xshatish va uning

shakllariga oid faktik materiallarning har biri matn doirasida turli xil ma'no ifodalanganligi bilan o'ziga xos mazmun kasb etadi. Adib asarlarida qo'llangan dialektizmlarga doir ijtimoiy-siyosiy terminlar ham ko'chma ma'noda qo'llangan. Masalan: "El-yurtda qayta qurish, demokratiya, shariat so'zlari oralab qoldi" ("Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi", 77). Bunda qayta qurish, demokratiya, shariat kabi terminlar orqali makon va zamondagi o'zaro bog'liqlik asosida bir narsa va hodisaning nomi metonimiya yo'li bilan ikkinchisiga ko'chirilmoqda.

Asarda sheva materiallari xos bo'lgan ma'no ko'chishining bir turi bo'lgan sinekdoxa hodisasi ham uchraydi. "Men komandirning yolg'iz tirnog'ini odam qilishim kerak" ("Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi", 54).⁵ Ushbu gapda sinekdoxaning qismi orqali butun tushunilish turi qo'llangan. Anatomik termin bo'lgan tirnoq ko'chma ma'no hosil qilib, farzand ma'nosini ifodalagan.

Xulosa qilib aytganda, Tog'ay Murod asarlarida dialektizmlarning fonetik, morfologik, leksik hamda ma'no ko'chish bilan bog'liq ko'rinishlaridan unumli foydalangan. Bu esa muallifning asar qahramonlari tabiati hamda hudud so'zlashuv nutqiga xos o'ziga xosliklarni ko'rsatib beruvchi milliy koloritni ochib berishga alohida e'tibor bergan o'ziga xos uslubga ega ijodkor ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.M.Yo'ldoshev. Cho'lpon so'zining sirlari. – Toshkent. 2002.
- 2.Tog'ay Murod. Oydinda yurgan odamlar. – Toshkent: Ziyos nashr. 2020.
- 3.Tog'ay Murod. Ot kishnagan oqshom. – Toshkent: Ziyos nashr. 2020.
- 4.Tog'ay Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi. – Toshkent: Ziyos nashr. 2020.
- 5.Tog'ay Murod. Momo yer qo'shig'i. – Toshkent: Ziyos nashr. 2020.

---

⁵ Tog'ay Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi. – Toshkent: Ziyos nashr. 2020.